

Н. О. Кордунова
кандидат психологічних наук, доцент
кафедри педагогічної та вікової психології
СНУ імені Лесі Українки

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

У статті висвітлено психологічні підходи до проблеми агресивної поведінки в підлітковому віці. Розглядаються певні внутрішні та зовнішні передумови агресивних проявів підлітків.

Ключові слова: *агресія, агресивність, агресивна поведінка, підлітки.*

В статье освещаются психологические подходы к проблеме агрессивного поведения в подростковом возрасте. Рассматриваются некоторые внутренние и внешние предусловия агрессивных проявлений подростков.

Ключевые слова: *агрессия, агрессивность, агрессивное поведение, подростки.*

The article deals with the psychological approaches to the problem of aggressive behavior in adolescence. Discusses Some internal and external preconditions of aggressive manifestations of adolescents are reviewed.

Keywords: *aggression, aggressiveness, aggressive behavior, adolescents.*

Постановка проблеми. Нові умови, що склалися на даний час в нашому суспільстві, характерними рисами яких є соціально-економічні негаразди, напружена, нестійка обстановка, обумовлюють зростання різних відхилень в особистісному розвитку та поведінці підростаючого покоління.

До числа найбільш важливих періодів розгляду даної проблеми є період підліткового віку, коли у зростаючої особистості з'являються потреби в самостійності та самоствердженні.

Підлітковий вік – це один з важливих етапів життя людини. В ньому багато джерел і починань всього подальшого становлення особистості. Вік цей нестабільний, ранимий, важкий і виявляється, що він більше, ніж інші періоди життя, залежить від реальностей довкілля.

У цей період відбувається не лише докорінна перебудова психологічних

структур, які склалися раніше, але виникають нові утворення, закладаються основи свідомої поведінки, вимальовуються загальна спрямованість у формуванні моральних уявлень і соціальних установок.

Мета статті полягає у теоретичному обґрунтуванні особливостей прояву агресивної поведінки в підлітковому віці.

На думку фахівців саме в цьому віці посилюється ймовірність появи агресивних форм поведінки, коли здійснюється перехід до найвищого щабля розвитку особистості. Серед підлітків посилюється негативізм, демонстративна поведінка стосовно дорослих, частішають випадки проявів жорстокості, агресивності та ін.

У своїх дослідженнях І. А. Фурманов виділяє чотири категорії дітей схильних до агресивної поведінки:

1. Діти, схильні до прояву фізичної агресії. Зазвичай, це активні, діяльні, цілеспрямовані, рішучі підлітки, схильні до ризику, безцеремонності та авантюризму. Їх товариськість, розкутість, упевненість у собі поєднуються з честолюбством і прагненням до суспільного визнання. Володіють хорошими лідерськими якостями, уміють згуртувати однолітків, правильно розподілити з-поміж них групові ролі, але поряд з цим, люблять демонструвати власну силу й владу, домінувати над іншими.

З іншого боку ці діти відрізняються малою розважливістю і стриманістю, поганим самоконтролем. Інколи це пов'язане з недостатньою соціалізацією і невмінням чи небажанням стримувати задоволення власних потреб. Постійно прагнуть до гострих відчуттів, а за відсутності таких починають нудьгувати, оскільки потребують постійної стимуляції. Оскільки будь-яка затримка їм нестерпна, то свої бажання намагаються реалізувати відразу ж, не замислюючись про наслідки своїх дій навіть у тому випадку, коли розуміють, що справа добром не закінчиться. Агресивні діти діють агресивно й непродумано, часто не враховують уроків зі свого негативного досвіду, тому й роблять одні й ті ж помилки. Не дотримуються ніяких

етичних і конвенціональних норм, моральних обмежень, зазвичай просто ігнорують їх. Такі діти здатні на обман, нечесність, зраду.

2. Діти, схильні до прояву вербальної агресії. Цих підлітків відрізняє психічна неврівноваженість, постійна тривожність, вразливість, непевність у собі. Вони активні і працездатні, але в емоційних проявах схильні до зниженого фону настрою. Зовні часто справляють враження похмурих, недоступних і зарозумілих, однак при ближчому знайомстві перестають бути скутими і відторгнутими, стають більш товариськими і говіркими. Для них характерними є постійний внутрішньоособистісний конфлікт, який приводить до стану напруження, низька фрустраційна толерантність, тому найменші неприємності вибивають їх з колії (навіть слабкі подразники викликають спалахи роздратування, гніву та страху), такі діти не вміють і не вважають за потрібне приховувати свої відчуття провини, ставлення до оточуючих висловлюють в агресивних вербальних формах. Спонтанність та імпульсивність вони поєднують з вразливістю й консерватизмом, перевагою традиційних поглядів, які відгороджують їх від важких переживань і внутрішніх конфліктів.

3. Діти, схильні до прояву непрямой агресії. Таких підлітків відрізняє надмірна імпульсивність, слабкий самоконтроль, недостатня соціалізація потягу і низька усвідомленість своїх дій. Вони нечасто замислюються про причини своїх дій, не передбачають наслідків і не переносять відтягувань і коливань. Діти з низькими духовними інтересами відзначаються посиленням до примітивного потягу, із задоволенням віддаються почуттєвим насолодам, прагнуть до негайного і невідкладного задоволення потреб, не рахуючись із обставинами, моральними нормами, етичними стандартами та бажаннями оточуючих. Опосередкований характер агресії є наслідком двоїстості їх природи: з одного боку їм властиві сміливість, рішучість, схильність до ризику та громадського визнання, з іншого – фемінні риси характеру: сенситивність, м'якість, поступливість, залежність, нарцисизм (прагнення привернути увагу шляхом екстравагантної поведінки). Поряд з цим, через сенситивність

підлітки дуже погано переносять критику та зауваження на свою адресу, тому люди, що критикують їх, викликають у них почуття роздратування, образи та підозрілості.

4. Діти, схильні до прояву негативізму. Підлітків цієї групи відрізняє підвищена ранимість і вразливість. Основні риси характеру – егоїзм, самовдоволення, надмірна зарозумілість. Усе, що зачіпає їх особистість спричиняє почуття протесту, критику оточуючих сприймають як образу своєї честі. Мають низьку фрустраційну толерантність, нездатні володіти своїми емоціями, на все, що їм не подобається висловлюють своє негативне ставлення. У той самий час ці діти розважливі, дотримуються традиційних поглядів, зважують кожне своє слово, що часто захищає їх від непотрібних конфліктів та інтенсивних переживань, нерідко змінюють свій активний негативізм на пасивний – замовкають і розривають усі контакти [6].

Агресивність має якісну і кількісну характеристики, різну ступінь вираженості: від майже повної відсутності до найвищого прояву. На нашу думку, кожна особистість повинна мати певну ступінь агресії. Відсутність її призводить до пасивності, конформності. А надмірний розвиток її починає визначати весь образ особистості, яка може стати конфліктною, нездатною до співробітництва. Сама по собі агресія не робить суб'єкта свідомо небезпечним, так як сам акт агресії може не приймати свідомо небезпечні форми.

Отже, агресивна поведінка – достатньо звичайне явище для підліткового віку. У процесі соціалізації підлітка агресивна поведінка виконує низку важливих функцій. У нормі вона звільняє від страху, допомагає відстоювати свої інтереси, захищає від зовнішньої загрози, сприяє адаптації.

На думку А. Бандури, для розвитку особистості підлітка небезпечні не стільки агресивні прояви, скільки їх результат [2]. При цьому тривожні моменти в поведінці частини підлітків, такі, як агресивність, жорстокість, підвищена тривожність, приймають стійкий характер зазвичай в процесі стихійно – групового спілкування. Але це спілкування, ця система відносин,

в тому числі і тих, які будуються на основі жорстоких законів асоціальних підліткових груп, являється наслідком не якоїсь генетичної схильності до початкової агресивності, а виступає, в більшості випадків, лише як ситуація заміщення при неприйнятті підлітка в світ соціально значимих відносин дорослих, як ситуація спільного переживання нерозуміння їх.

В сучасній психології наголошується, що ядром конфліктної ситуації, що приводить до моральної деформації особистості є не біологічні якості, а недоліки сімейного і шкідливого виховання. У цих підлітків втрачений інтерес до навчання, фактично втрачені зв'язки з школою. В результаті вони, як правило, відстають за своєю освітою від однолітків. Однак, це відставання, як і деформація пізнавальної та інших духовних потреб, ніяким чином не визначається психічним розвитком даних дітей. Вони володіють нормальними розумовими можливостями і цілеспрямоване включення їх в задану систему багатопланової діяльності забезпечує успішну ліквідацію інтелектуальної запущеності та пасивності [4].

Специфічною особливістю агресивної поведінки в підлітковому віці є її залежність від групи однолітків на тлі сумнівів щодо авторитету дорослих.

На жаль, існуюча сьогодні в суспільстві система виховання дітей, прийняті до них вимоги, ставлення дорослих до підростаючих особистостей не враховують особливості їх особистісного становлення, призводячи до конфлікту з підлітками, у яких розвивається потреба в самостійності, самореалізації, позбавлення опіки. Критично усвідомлюючи себе і оточуючих підліток протестує проти лицемірства дорослих та їх вчинків. Підліток жадає не просто уваги, але і розуміння й довіри дорослих. Він намагається грати певну соціальну роль не лише серед однолітків, але і серед старших. В дорослому ж співтоваристві утвердилась позиція, що перешкоджає розвитку соціальної активності підлітка – він дитина і повинен слухатись. В результаті між дорослими і підлітками росте психологічний бар'єр, намагаючись подолати який, багато підлітків звертаються до агресивних форм поведінки.

Найбільш повну картину сутності агресивної поведінки підлітків дає аналіз її мотивації. Значну роль в цій мотивації відіграють почуття і емоції негативного характеру: гнів, страх, помста, ворожість та агресивна поведінка дітей підліткового віку, яка пов'язана з цими емоціями і виражається в бійках, образах, тілесних пошкодженнях, та ін. Власне така поведінка нерідко розглядається в якості найбільш переконливої моделі, що підтверджує тезу про генетичну природу агресивності. При цьому вважають, що агресивна, особливо недостатньо мотивована поведінка є прямим проявом генетичного неблагополуччя індивіда, навіть і не вираженого в хромосомній аномалії.

Не рідко агресивність у відкритій або замаскованій формі культивується у суспільстві як зброя у боротьбі за успіх. Проявлені агресії сприяють недолікам виховання, яке виконується різними інститутами соціалізації, в тому числі не лише сім'єю та школою, але й засобами масової інформації.

Дані сучасної науки запевняють, що агресивний підліток – це перш за все звичайна дитина, якій властива нормальна спадковість. А риси та якості агресивності він набуває під впливом помилок, упущення у виховній роботі, складнощів у його оточенні.

Отже, агресивність в особистісних характеристиках підлітків формується в основному як форма протесту проти нерозуміння дорослих та незадоволеності своїм положенням в суспільстві, що проявляється у відповідній поведінці. Разом з тим, на розвиток агресивності підлітка можуть впливати, природні особливості його темпераменту, наприклад, збудливість і сила емоцій, що сприяють формуванню таких рис характеру, як дратівливість і невміння стримувати себе. Звичайно, що в стані фрустрації підліток з подібною психічною організацією шукає вихід з внутрішнього напруження, в тому числі в бійках та сварках. Крім того, агресія може бути викликана необхідністю захищати себе, або задовольнити свої потреби в ситуації, в якій підростаюча людина не бачить іншого виходу, крім бійки, або по крайній мірі словесних погроз. Тим більше, що для деяких підлітків участь у бійках,

ствердження себе в очах оточуючих є стійкою лінією поведінки, що відображає норми, прийняті в певних соціальних групах.

У підлітковому віці в силу складності і суперечливості особливостей підростаючих людей, внутрішніх і зовнішніх умов їх розвитку, можуть виникати ситуації, які порушують нормальний хід особистісного ставлення, утворюючи об'єктивні передумови для виникнення і прояву агресії.

За визначенням М. Й. Боришевського, психологічні механізми це феномен, який “означає наявність стану оптимальних взаємовідносин і взаємодії між структурними елементами (підсистемами) психологічної системи, що забезпечує її функціонування, становлення, розвиток” [3].

Серед чинників, пов'язаних з проявами агресії дітей підліткового віку, виділяють такі:

1. Соціально-економічне та політичне становище сучасного суспільства.
2. Моральні норми поведінки, що задаються соціальними умовами.
3. Умови мікросередовища, тобто сімейного, родинного оточення та оточення знайомих і однолітків.
4. Характер і система виховання, які сприяють тому, що агресивні дії стають звичним засобом досягнення своїх потреб.
5. Вікові та індивідуально-психологічні особливості підлітків.
6. Соматичне неблагополуччя, послаблене здоров'я, психічні захворювання.
7. Фізичні умови середовища, яке оточує дитину (висока концентрація людей у великих містах, неможливість залишитися на самоті).

Найважливішими з них ми вважаємо особливості соціального становища та загального емоційного стану здоров'я дитини в конкретній ситуації. Звичайно, не меншу роль відіграють схильність дітей до агресивності, природжений темперамент, відображенням якого є поведінка дитини, її конституційні дані. Згідно з цим, коли йдеться про механізм агресивної поведінки підлітків, потрібно враховувати, що в його формуванні бере участь безліч чинників, умов, між якими існують неповторні (для кожної окремої

дитини) взаємозв'язки та взаємодії.

Психологи вважають, що кожна особистість наділена певним ступенем агресивності. Відсутність її веде до пасивності, конформності. Надзвичайний розвиток її починає визначати особистість, котра може стати конфліктною, нездатною на свідому кооперацію. Сама по собі агресивність не робить людину свідомо небезпечною, бо, з одного боку, існуючий зв'язок між агресивністю та агресією не є жорстким, а, з іншого боку, сам акт агресії може не приймати свідомо небезпечні та не схвалювані форми. Деструктивну поведінку, зокрема агресивну, зумовлюють передусім мотиви діяльності, ті цінності, заради досягнення та оволодіння якими розгортається активність дитини.

Спостереження за дітьми підліткового віку показали, що такі прояви агресії, як бажання відібрати будь-який предмет, заволодіти чужим місцем або просто бійка, часто заохочуються дорослими, особливо батьками. Нерідко можна почути повчання батьків: "Не давай себе ображати" тощо. В наш жорстокий час чимало батьків занепокоєні тим, що їхня соромлива дитина не зможе постояти за себе в майбутньому.

Психологи зазначають, що спочатку агресія є немотивованою, бо є вимушеним відхиленням поведінки. Згодом вона набуває стійких агресивних форм поведінки, що свідомо обираються. Процес перетворення немотивованої агресії в мотивовану агресивну поведінку починається з того, що підліток завжди хоче відповідати вимогам суспільства, однак не може цього досягти через несприятливі для неї соціальні умови, невміння правильно визначити свою соціальну роль, суперечні очікування, недостатнє оволодіння прийнятними засобами соціальної адаптації, брак духовних і фізичних сил для подолання труднощів тощо.

Агресивність по відношенню до молодших зазвичай виражається в насмішках над ними. Особливо вона може проявитися проти дітей, які не мають старшого захисника. Агресивність в подібних випадках є засобом демонстрації своєї вікової переваги і фізичної сили. Агресивність підлітків по

відношенню до дорослих має за мету визначити межі дозволеного в поведінці і носить демонстративний характер. Вона може виявлятися в навмисному порушенні тиші, суперечках з дорослими та ін.

Діти підліткового віку починають відчувати зростаючий тиск з боку школи та соціуму. Вони починають інтенсивно критикувати практично все: від оцінок розумової діяльності, що виявляється в бажанні чи небажанні однолітків грати або спілкуватися, до думок членів сім'ї стосовно тих розумових, фізичних, моральних та емоційних достоїнств, якими дитина хотіла б володіти.

У нашому суспільстві дитина залежна від батьків, педагогів, суспільних організацій. Дослідники вказують на таке поширене в сучасній школі явище, як фізичне, моральне, психологічне насилля. Наслідком усіх форм приниження є сформовані в дітей такі негативні якості, як занижена самооцінка, невпевненість у собі, тривожність, агресивність та ворожість. Вони породжують гіперкомпенсацію – вдавану над рішучість, нахабство, розпущеність, вербальну або фізичну агресію.

А. Адлер вважав, що за авторитарного виховання в дітей виникають й закріплюються комплекси неповноцінності. Компенсаційні ж особливості подолання цих комплексів формують певну індивідуальність особистості, стиль її поведінки. Часто формою таких компенсацій стає агресивна поведінка.

Реакції протесту, опозиції, відмови, компенсації та гіперкомпенсації належать до ситуаційно зумовлених змін поведінки, що мають чітку психологічну спрямованість і виявляються в суворо визначених ситуаціях. Спостереження та педагогічна практика показують, що такі реакції досить поширені серед дітей усіх вікових груп, їх відносять до засобів психологічного захисту й називають недиференційованим захисним механізмом, неконструктивною, неадекватною (стосовно розв'язання проблеми, що виникла) поведінкою. Ці реакції включають в себе широкий діапазон поведінки: неслухняність, груба, зухвала поведінка, бійки,

крадіжки, наклепи, пропускання занять у школі, втеча з дому; перебільшений прояв сміливості, пустування, бравування, порушення шкільної дисципліни, хуліганські витівки. Часто вони бувають спричинені переживанням образи, ураженого самолюбства, неадекватного ставлення близьких, бажанням не виявити слабких сторін своєї особистості, здобути авторитет, прагненням довести свою повноцінність, отримати визнання. Форма агресивної поведінки залежить від конкретного контексту подій.

Агресивна поведінка підлітків може формуватися на негативних прикладах дорослих. Особливо схильними до агресії можуть стати підлітки, які зустрічаються з її проявами у власній сім'ї та відчують на собі її наслідки. Чимало батьків вдаються до фізичних покарань і навіть до жорстокості у вихованні своїх дітей [4].

До несприятливих наслідків може призвести неузгодженість між словом та діями дорослих. Це швидко помічають та використовують підлітки. У цьому разі дитина вчиться оцінювати життєві ситуації з позиції "їм можна, а мені ні?" Таку здатність називають "кримінальною", а тип такої людини – типом "небезпечної людини", яка ще не скоїла злочин, але передумови для агресивної поведінки в неї вже сформувались на ґрунті переконання в "нечесних" компромісах дорослих.

Як зазначає К. І. Шкарлатюк чинники, які "підвищують імунітет" молоді до насильства, насамперед такі: наявність моделей із позитивними зразками поведінки, почуття самоповаги та самоефективності, віра в себе, розвинуті соціальні навички. Як зазначає дослідник, розвинене відчуття відповідальності й уміння контролювати розвиток подій можуть знизити рівень підліткової агресії [5].

Підвищена агресивність підлітків є однією з найбільш частих проблем у шкільному колективі. Ті чи інші форми агресивної поведінки характерні для більшості школярів. Практично всі підлітки сваряться, б'ються, ображаються. Зазвичай із засвоєнням правил і норм поведінки ці безпосередні прояви дитячої агресивності поступаються місцем

просоціальним формам поведінки. Дослідження показують, що агресивність, яка склалася в дитинстві, залишається стійкою рисою і зберігається протягом подальшого життя. У певної категорії школярів агресія як стійка форма поведінки не тільки зберігається, але й розвивається. У результаті знижується продуктивний потенціал дитини, звужуються можливості повноцінного спілкування, деформується її особистісний розвиток. Агресивний підліток створює проблеми не тільки оточуючим, але й сам собі.

Серед причин, які провокують агресивну поведінку, великий інтерес викликають порушення у відносинах з однолітками. Очевидно, що кожний агресивний акт має певний привід і здійснюється в конкретній ситуації. Більшість проявів агресивної поведінки спостерігається в ситуації захисту своїх інтересів і відстоювання своєї переваги, коли агресивні дії використовуються як засіб досягнення певної мети. Відповідно, максимальне задоволення більшість дітей отримують при досягненні бажаної мети відчутти увагу однолітків. Таким чином, в більшості випадків агресивні дії підлітків мають інструментальний або реактивний характер. В той же час, в окремих з них спостерігаються агресивні дії, що не мають ніякої мети і направлені виключно на спричинення шкоди іншому [1].

Серед психологічних особливостей, що провокують агресивну поведінку, виділяють знижену самооцінку, порушення у відносинах з однолітками та ін. Існує думка, що агресивних дітей відрізняє неадекватна самооцінка – завищена або занижена. Разом з тим з'ясувалося, що в агресивних дітей існують розбіжності між самооцінкою і очікуваною оцінкою з боку однолітків. Маючи достатньо високу самооцінку, ці діти часто сумніваються в позитивному ставленні з боку однолітків. Це може свідчити про те, що діти гостро і напружено переживають свої недоліки.

Специфічною особливістю агресивної поведінки в підлітковому віці є її залежність від групи однолітків. Появу агресивних реакцій може спровокувати внутрішня невдоволеність дитини своїм статусом у групі однолітків, особливо якщо їй властиве прагнення до лідерства. Для дітей

статус визначається цілою низкою чинників, зокрема, зовнішня привабливість, акуратність, високий рівень розвитку гігієнічних навичок, охайність, організаторські здібності, широта кругозору, позитивна оцінка оточуючих та ін. Якщо однолітки з тієї або іншої причини не визнають дитину, а ще гірше – відштовхують її, тоді агресивність, простимульована образою, ураженим самолюбством, буде спрямовано на кривдника, або на тих, кого дитина вважає причиною свого стану.

Можна вважати, що в підлітковому віці складаються певні внутрішні передумови, які сприяють прояву агресивності. Підлітки, схильні до насильства, істотно відрізняються від своїх миролюбних однолітків не тільки за зовнішньою поведінкою, але й за своїми психологічними характеристиками. Вивчення цих характеристик надзвичайно важливе для розуміння природи агресії і для своєчасного подолання цих небезпечних тенденцій.

Література

1. Агрессия у детей и подростков / под ред. Н. М. Платоновой. – СПб. : Речь, 2004. – 336 с.
2. Бандура А. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений / А. Бандура, Р. Уолтерс. – М. : Апрель Пресс, 1999. – 512 с.
3. Боришевський М. Й. Психологічні механізми розвитку особистості / М. Й Боришевський // Педагогіка і психологія. – 1996. – №3. – С. 26 – 33.
4. Кордунова Н. О. Загальний підхід і завдання вивчення дітей з афективними формами поведінки / Н. О. Кордунова, А. С. Денисюк // Психолого-педагогічне та медичне забезпечення соціалізації дітей вразливих категорій: Матеріали доповідей III Міжнародної науково-практичної конференції із циклу "Сучасні підходи інтеграції та соціалізації дітей з особливими потребами", 17 січня 2008 року, м. Луцьк. – Луцьк, 2008. – С. 21 – 26.
5. Шкарлатюк К. І. Агресія та здатність до прогнозування в підлітковому віці / К. І. Шкарлатюк // Психологічні перспективи. – Вип. 17. – Волинський національний університет імені Лесі Українки. – Луцьк. – 2010. – С. 273 – 280.
6. Фурманов И. А. Детская агрессивность / И. А. Фурманов. – Минск: [б.и.]. – 1996. – 192.с.